

De toekomst van het arbeidsbestel

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is al enige tijd bezig de onderkant van de arbeidsmarkt te analyseren. Langdurige werkloosheid is ongelijkmatig verdeeld over de verschillende inkomenscategorieën van de bevolking. Mensen met een lage opleiding of mensen die nog niet zo lang in Nederland wonen, bevinden zich aan de 'onderkant' of in de 'uithoek' van de arbeidsmarkt, waar veel laag gekwalificeerde banen zijn met weinig perspectief op groei. Ongeveer een kwart van de werkgelegenheid bestaat uit banen voor 'lagere functies'. Dat zijn banen met weinig arbeidsinhoud. Eentonig, eenvoudig, dom werk. Dat soort werk neemt nauwelijks meer toe. Er wordt steeds minder om gevraagd. Het is arbeid met slechte arbeidsomstandigheden: lawaai, vuil, stank, hitte, gevaarlijk en soms fysiek zwaar. Dat werk wordt matig betaald. Ook werkloze laag opgeleide personen bieden zich aan voor die banen. "In 1979 was de kans van ongeschoolden om werkloos te worden 1,83 maal zo groot als van de gemiddelde Nederlander, in 1994 was dit toegenomen tot een 2,24 maal zo grote kans. Voor alle laag-opgeleiden nam de oververtegenwoordiging in de werkloosheid toe van 1,30 tot 1,63." Aldus de 'Sociale en Culturele Verkenningen 1995'.

Deze relatieve achteruitgang van laag opgeleiden is zorgelijk om een aantal

redenen. Allereerst omdat het politieke bestel sinds de industrialisatie in de vorige eeuw gebouwd is op een arbeidsbestel. Daarom hoort tot het normale politieke terrein de zorg dat er voldoende werkgelegenheid is en dat er fatsoenlijk gearbeid kan worden. Denken over werk en arbeid is een onderdeel van de politieke filosofie. "*Le travail est un commun dénominateur et une condition de toute vie humaine en société*", schreef Georges Friedmann in 1964.

Ten tweede omdat het streven naar volledige werkgelegenheid doel van bijna elke politiek is in geïndustrialiseerde samenlevingen. Is werkgelegenheidspolitiek nog mogelijk? Sinds meer dan twee decennia niet meer. Ligt dat aan de politieke kwaliteit van de overheid en de sociale kwaliteit van het middenveld? Of zijn er diepe, fundamentele verschuivingen? En dan gaat het niet over de vraag of de Nederlandse arbeid te duur zou zijn, maar over het probleem dat arbeidsproductiviteitsverbetering in onze sterk dienstverlenende economie arbeidsbesparend is. Met steeds minder mensen wordt er in de tertiaire sector steeds meer gedaan.

Ten derde is werkloosheid zorgwekkend omdat de zin van arbeid niet alleen gelegen is in het arbeidsresultaat of de inkomensfunctie maar ook in de daarbij horende sociale positie. Nog niet zo lang geleden werd de met de arbeid gegeven sociale integratie als accidenteel gezien, maar dat is niet langer zo. De geïndustrialiseerde mens bouwt

langs rationele en zakelijke relaties met andere mensen ook contacten ten behoeve van het privé-leven op. Dat is een echt burgerlijk gegeven. Maar we kunnen niet ontkennen dat industrialisering van onze samenleving een burgerlijke maatschappij gemaakt heeft, waarin de burgers de sferen van zakelijkheid en privé-leven gescheiden hebben. Waar een economische positie ontbreekt, verschaalt het privé-leven. In zekere zin is dat een probleem voor de gepensioneerden, die echter in staat zijn zich te handhaven dankzij familie, netwerken uit het verleden, hobby's en andere activiteiten. Het is een veel groter probleem bij degenen die vroeg in hun leven werkloos zijn en daardoor nauwelijks 'inburgeren' in de geïndustrialiseerde samenleving. Het criminaliteitsprobleem heeft hier mee te maken.

Er wordt getwijfeld aan de haalbaarheid van een politiek die gericht is op volledige werkgelegenheid. Werkloosheid zou wel eens blijvend een kenmerk van een geïndustrialiseerde samenleving kunnen worden. Zou het niet verstandiger zijn om over de verschillende vormen van basisinkomen te denken in plaats van een duale arbeidsmarkt in het leven te roepen, zoals het geval is bij de Melkert-banen? Of zou het nog zinniger zijn om te kijken naar wat post-industrialisatie inhoudt en waar een eventuele ontkoppeling van arbeid en inkomen toe zou leiden?

Op zulke vragen is een economisch of een politiek antwoord mogelijk, maar ook een wijsgerig en een principiële antwoord. Om de tweede soort is het mij in dit artikel te doen. In CNV Opinie van november 1995, als reactie op een recent CNV-werkdocument 'Werken aan zorg / Zorg voor werk',

stelde de emeritus-hoogleraar sociale bedrijfskunde dr. H.J. van Zuthem dat een basisinkomen in strijd was met het christelijk-sociaal gedachtengoed en daarom door het CNV moest worden afgewezen. Dergelijke principiële uitspraken zouden een discussie over de toekomst van het zekerheidsstelsel richting kunnen geven. In de winter 1995-1996 is bij het debat over de in-trekking van de Ziektewet in de Tweede Kamer en in de Eerste Kamer door de regering nauwelijks naar principiële argumenten geluisterd. De leden van de PvdA-fracties stemden in beide Kamers niet conform de beginselen van hun eigen sociaal-democratische beweging. Deden ze dat uit wijsgerige onkunde of uit politieke berekening?

Christen-democratisch perspectief

Van waaruit zou een christen-democratisch perspectief op arbeid en inkomen gezien kunnen of moeten worden? Dat zal een wijze van kijken moeten zijn die vertrekt vanuit als christelijk te herkennen beginselen en die ook rekening houdt met algemeen aanvaarde visies op de arbeid. Van de ene kant is er een wijsgerige of theologische reflectie ver-cist, maar van de andere kant dienen resultaten van wetenschappelijk onderzoek ook meegenomen te worden. Wat economisch onmogelijk is, is geen goed politiek ideaal. Dat geldt voor het economisch beleid, indien volledige werkgelegenheid economisch-wetenschappelijk onmogelijk zou zijn. Ook de resultaten van de geschiedenisbeoefening of de sociale filosofie dienen hierbij betrokken te worden. Van Zuthem verwoordt in zijn commentaar op het CNV-werkdocument een gangbare visie op arbeid. Hij schrijft: "Arbeid kan worden omschreven als de menselijke

activiteit gericht op behoud en ontwikkeling van leven en samenleven. [...] In het christelijk-sociaal denken voegen we hier altijd aan toe: tot eer van God en tot zegen van de mensen. In de bijbelse en christelijke traditie is arbeid geen vrijblijvende zaak. Mensen zijn geroepen bij te dragen aan behoud en ontwikkeling van leven en samenleven. Arbeid is dan een vorm van antwoord geven, zich verantwoordelijk gedragen. Het woord 'arbeidsplicht' is niet populair, maar geeft wel precies aan wat altijd in het christelijk-sociaal denken van mensen mag worden verwacht."

In deze opvatting komt niet naar voren het onderscheid dat Hannah Arendt in *'The human condition'* introduceerde: te weten een onderscheid tussen arbeid, werk en activiteit. In dit onderscheid komt terug wat Karl Marx en tijdgenoten hebben geschreven over arbeid, over gebruikswaarde, over nut en over het arbeidsresultaat. In onze tijd zouden we kunnen denken aan een onderscheid tussen betaalde arbeid, vrijwilligerswerk en allerlei vormen van bezigheid en maatschappelijke inzet. Een geïndustrialiseerde maatschappij stoelt op een industrieel arbeidsbestel, maar een post-industriële maatschappij stoelt op een veel breder bestel met een veelheid van mogelijkheden van maatschappelijk relevante tijdsbesteding. In een reeks artikelen, gepubliceerd in het Franse tijdschrift *'Esprit'*, augustus-september 1995, werd een aantal visies op arbeid gegeven vanuit een personalistische wijsbegeerte. De schrijvers kennen het door Arendt geïntroduceerde onderscheid. Het gaat in die artikelen niet langer om een arbeidsbestel, maar

om een samenleving, waar mensen naast arbeid en werk ook andere vormen van activiteit kennen. Uit een paar artikelen licht ik het volgende betoog.

Werkloosheid

Werkloosheid is een vraagstuk van politieke aard. In een gesprek met Jean-Paul Fitoussi worden de accenten gelegd bij het economische beleid. Hij laat zien hoe moeilijk dat geworden is. Bijvoorbeeld monetaire problemen zijn

politiek bijna niet meer op te lossen. De koers van de Franse frank wordt in sterke mate door markten bepaald en kan daardoor geen instrument meer zijn van economische politiek. Sterker nog, de markten roepen soms krachten op

die werkloosheid versterken. Het gaat hem niet om een reeks instrumentele verbeteringen waardoor een effectieve economische politiek of een effectief monetair beleid mogelijk zou zijn. Fitoussi ziet een samenhang tussen economische, sociale en politieke veranderingen. De stijging van de werkloosheid is niet louter te verklaren in termen van gebrek aan investeringen. Werkloosheid treedt op als een maatschappij vertrouwen verliest in de toekomst. De lange-termijnrente, die eigenlijk niet zo beïnvloed wordt door het monetaire beleid, is een sociale graadmeter van de toekomstverwachting. De gespannen aandacht voor het heden met de daarbij horende hoge consumptieve uitgaven leidt naar een verder individualisme en sociale ontbinding. De terugkeer naar een meer normale waardering van heden en toekomst vereist een politieke uitspraak. De voorstanders van het marktdenken kijken te veel naar de economische

---

**We moeten het hele
begrip
'werkgelegenheid'
eens fundamenteel
doordenken**

---

theorie en missen historisch inzicht. De voorstanders van overheidssturing hebben de geschiedenis aan hun kant, maar niet de economische theorie. Het gaat er om de economische theorie beter te verankeren in de institutionele realiteiten van onze tijd. Theoretisch dient er zo gewerkt te worden dat er rekening wordt gehouden met de economische, sociale, politieke en institutionele dimensies van thans.

Keuze tussen inkomen en werk

Daniel Cohen, verbonden aan de *École normale supérieure*, schreef een bijdrage over de keuze tussen inkomen of werk. Frankrijk prefereert werkloosheid, want het prefereert een bepaalde inkomensverdeling boven werk. Amerika is geen voorbeeld, want meer marktwerking zou grotere sociale ongelijkheid met zich mee brengen. De Franse kwaal, *mal français*, is niet aan de top en ook niet aan de basis maar op het middenveld te vinden. De afspraken gemaakt op dat middenveld stellen Frankrijk in staat een betrekkelijk hoog niveau van minimuminkomen te handhaven, maar dat gaat ten koste van de groei van nieuwe banen. Ter vergelijking worden cijfers gegeven voor Frankrijk en de Verenigde Staten. In beide landen gaat werkgelegenheid verloren en wordt nieuwe gecreëerd. Maar werkloosheid is in de Verenigde Staten een doorgangsfase, terwijl dat in Frankrijk vaak een eindfase is. De kans dat een werkloze weer een baan krijgt is omgekeerd evenredig aan de duur van de werkloosheid. Wie langer werkloos is verliest meer kansen op herintreding in het arbeidsproces. Een ander opmerkelijk verschil is dat in de Verenigde Staten in alle bedrijfstakken banen verdwijnen en weer gecreëerd worden, maar dat in Frankrijk hele bedrijfstakken verdwij-

nen. Het minimum-inkomen is in de Verenigde Staten zo laag, dat het nauwelijks bij een arbeidsovereenkomst een rol speelt. In Frankrijk is het ongeveer zo hoog als het aanvangssalaris van de ongeschoolden. In dat geval schept het werkloosheid, want het versterkt in een loonronde de positie van ongeschoolde werknemers en verhindert toetreden van nieuwe ongeschoolden. De stijging van de sociale premies is het meest merkbaar bij de kosten van de arbeidsplaatsen van de minst geschoolden. Werkloosheid doet de premies stijgen waardoor de werkloosheid zelf ook weer stijgt. Dit voorbeeld en ook andere voorbeelden illustreren het dilemma van een Westeuropese samenleving met een hoge mate van sociale zekerheid. Is de hoge werkloosheid dus de prijs voor de solidariteit? Met een verwijzing naar de discussie rond de Phillips-curve vanaf de jaren vijftig en over de *Insider-outsider*theorie van de jaren tachtig weet Cohen een antwoord te ontwijken. Uiteindelijk vindt hij noch een liberale arbeidsmarkt, zoals in de Verenigde Staten noch een centraal loonbeleid, zoals in Noorwegen of Oostenrijk, een goede oplossing. De Franse oplossing van een centraal vastgesteld minimuminkomen en per bedrijfstak gevoerde loononderhandelingen vindt hij alles bij elkaar zo slecht nog niet: "*Le chômage n'est des compromis qui ont été trouvés par défaut, plutôt que par intention*", werkloosheid smeedt compromissen eerder uit noodzaak dan uit opzet.

Structuur van de werkloosheid

In een artikel over de informatiseringsrevolutie en de veranderingen op de arbeid maakt Jean-Paul Maréchal een aantal zeer interessante opmerkingen over de structuur van de werkloosheid. Uit diverse studies blijkt dat investerin-

gen en de daarbij horende economische groei geen antwoord vormen op het probleem van de werkloosheid. Uit een Duitse studie blijkt dat er al vanaf 1965 sprake is van een negatief verband tussen investeringen en werkgelegenheid. Uit Franse studies blijkt dat gedurende de eerste 25 jaar na de Tweede Wereldoorlog het bruto binnenlands produkt jaarlijks 5,2% groeit en de arbeidsproduktiviteit 5,1%. Vanaf de jaren zeventig is de groei 2,3% en de produktiviteitsstijging 2,9%. Als zowel het binnenlands produkt groeit alsook de produktiviteit stijgt, kan de werkgelegenheid alleen maar toenemen doordat de jaarlijkse arbeidstijd per werknemer verkort wordt. Tussen 1949 en nu daalde het aantal arbeidsuren per jaar van 1952 naar 1537. Ter vergelijking: in 1831 werd er door een arbeider per jaar 3041 uur gewerkt! In 1896 bestond de jaarlijkse werkgelegenheid in Frankrijk uit 60 miljard uur. In 1991 uit 34,1 miljard uur. Dat betekent dat de

Franse werkgelegenheid, in uren gemeten, nog maar 57% biedt van wat bijna een eeuw geleden geboden werd. In een eeuw tijd is het nationaal produkt met een factor tien gegroeid, de arbeidsproduktiviteit met een factor acht-tien. Dat betekent dat het aantal gewerkte uren per jaar ruwweg gehalveerd moet zijn om de werkgelegenheid ook maar iets te laten toenemen.

Andere verdeling van tijd of inkomen

Arbeid heeft sinds de industrialisatie de tijdsindeling bepaald. Maar nu wordt er nog maar zo weinig gewerkt, dat wanneer de gemiddelde gewerkte uren over de hele bevolking boven de 15 jaar zouden worden verdeeld, ieder nog maar tweeënehalf uur per dag aan arbeid zou besteden. Is het niet logischer dat de vrije tijd de dagindeling zou moeten gaan bepalen? Als arbeid haar tijdsbepalende functie verliest, dus als onze week- en jaarindeling niet door

(foto Dijkstra b.v.)

het werk maar de vrije tijd wordt geregeerd, dan is er nog geen grote verschuiving. Veel fundamenteeler gaat het bij het loslaten van de sociaal-integrerende functie van een arbeidsplaats. Immers de harde kern van de vast aangestelde werknemers wordt kleiner ten gunste van een groeiende cirkel van nieuwe, flexibele vormen van arbeid. De arbeidsovereenkomst maakt plaats voor een dienstovereenkomst. Een sociale positie moet dan meer en meer ontleend gaan worden aan iemands positie in de samenleving in plaats van iemands positie in het economisch bestel. Deze economische veranderingen zijn nauw gerelateerd aan sociale veranderingen. Het leven van nu wordt niet langer door arbeid gedomineerd en hoeft ook niet meer door arbeid gedomineerd te worden, indien er gekozen wordt uit één van de twee voor de hand liggende oplossingen voor de werkloosheid: een vorm van basisinkomen of verdere arbeidstijdverkorting. Wat er ook van zij, het huidige tekort aan banen dwingt ons tot een aanpak, die het niet zoekt in meer productie maar in een andere verdeling van tijd of inkomen.

In een variant op een recent boek van J. Rifkin, *The end of work*, geeft Dominique Méda in een artikel met de titel '*La fin de la valeur "travail"?*' een interpretatie van de geschiedenis van de industriële arbeid in de afgelopen twee eeuwen. In de achttiende eeuw stelde arbeid het individu in staat voor zichzelf bezit te ver-

garen en dus te emanciperen. In de negentiende eeuw wordt in Duitsland gesteld dat arbeid een *Bildung* zou moeten geven. Arbeid wordt geïdealiseerd. De feitelijkheid steekt schril af tegen dat ideaal, zodat voor mensen als K. Marx het gemakkelijk gemaakt wordt er op te wijzen dat de industriële arbeid onmenselijk is en vervreemdend werkt. In onze tijd is niet zozeker de arbeid alswel het inkomen de centrale zorg geworden. De overheid heeft daardoor een dubbele taak gekregen: te zorgen zowel

---

De oplossing voor de sociale kwestie van nu is het scheppen van de gelegenheid voor iedereen om zich verdienstelijk te maken voor het collectief. Een nieuwe waardering voor werk en actie, die niet in loondienst verricht worden.

---

dat er werkgelegenheid is alsook dat er een behoorlijke inkomensverdeling is. Op beide punten schiet de overheid tekort. Een reeks oplossingen heeft zich al aangediend. Méda herinnert aan de oplossing van de herdefiniëring van de onderneming, die niet langer werknemers beloont met een salaris maar werknemers contracteert voor bepaalde taken en projecten. Een tweede oplossing ligt in de herwaardering van allerlei nuttige, doch thans onbetaalde activiteiten. Die verdienen een maatschappelijke waardering. Ze zouden bijvoorbeeld in een 'vierde sector' gegroepeerd kunnen worden.

Een derde oplossing bestaat in de toepassing van instrumenten van de geldelijke en sociale waardering voor arbeid tot wat nu onbetaald werk is. Bij die derde categorie oplossingen hoort J. Rifkin thuis. Dat zou geweldige gevolgen voor onze maatschappij kunnen hebben die nu immers gebaseerd is op een betaald arbeidsbestel. De beloning van arbeid is een van de allerbelangrijk-

ste mechanismen van onze maatschappelijke orde. Het hebben van arbeid is de poort naar allerlei andere plaatsen en posities in onze maatschappij. Arbeid verschaft identiteit aan de mensen die leven in een industriële samenleving. Door gebrek aan arbeidsplaatsen staan we als samenleving voor de taak om identiteit buiten die arbeid om te gaan ontwikkelen. Een overheid, die niet meer voor banen kan zorgen, moet een nieuw soort werkgelegenheidsbeleid gaan voeren. Er dient aan een herverdelingsstelsel gedacht te worden dat niet gekoppeld is aan het arbeidsinkomen. De realisatie is afhankelijk van de mate van solidariteit in de samenleving. Er zal een ander economisch systeem uitgedacht moeten worden, dat niet meer gebaseerd is op het individualistische mensbeeld uit de achttiende eeuw. Zolang dat individualistische mensbeeld gehanteerd wordt, blijft het mogelijk om individuele arbeidscontracten af te sluiten en alle aandacht te richten op de geldelijke beloning van arbeid. Zo worden andere wijzen van waardering weggedrukt. Die wijze van denken heeft de feodale samenleving doen verdwijnen. Maar de *civil society*, die in de negentiende eeuw daarvoor in de plaats gekomen is, wordt nu op haar beurt bedreigd door allerlei mogelijkheden van calculerend gedrag.

Drietal oplossingen

Een drietal oplossingen dient zich aan. De eerste is het verbreken van de relatie tussen inkomen en arbeid, het basisinkomen. De tweede is een verdere herverdeling van arbeid. Alle macro-economische gegevens wijzen in de richting van stijgende arbeidsproductiviteit dus een verdere reductie van de werkweek, wanneer hetzelfde aantal

mensen aan het werk kan blijven. De derde oplossing, uitgewerkt in een artikel van Daniel Mothe, is een versobering van de levensstijl. De uitzinnige vakantiereisjes, de wintersport, het toerisme naar de Derde Wereld: kan dat niet plaats maken voor de genoegens van de armen: 'le vin rouge, la télévision, le farniente, le jeu de cartes et de boules', een glas rode wijn, een beetje televisie kijken, wat rondhangen, wat kaartspel en jeu de boules? Veel eenvoudige mensen kunnen dat nog, maar de burgerlijke samenleving kent het geluk dat met deze kleine genoegens samenhangt, niet meer. Hoe de mensen te veranderen? Ach, voegt hij er aan toe, de mentaliteit van onze samenleving wordt niet veranderd door geleerd, futurologisch, post-modern of ingewikkeld gebabbeld, maar door mensen die zó gaan leven. Een nieuwe Franciscus van Assisi dus. Voorwaar een sprankelende gedachte, ontleend aan een tijdschrift, dat begonnen werd in 1932 door Emmanuel Mounier met de veelzeggende naam *Esprit*.

Begrip 'werkgelegenheid' fundamenteel doordenken

In een volgend nummer heeft *Esprit* dit debat voortgezet. Minder over basisinkomen, meer over verdeling van de arbeid over zoveel mogelijk mensen. Meer deeltijdarbeid dus. Indien we blijven vasthouden aan een arbeidsmarkt voor voltijdshanen, dan zal er een tweedeling van de samenleving op volgen. De gevolgen van de VUT en andere vormen van vroegtijdige pensioenering worden gedragen door oudere generaties. De VUT is te radicaal. We moeten streven naar een samenleving die gekenmerkt wordt door *pluriactivité*: naast betaalde arbeid, allerlei onbetaald werk en daarnaast nog eens een scala

van activiteiten. Pas een nieuw mensbeeld zal ons in staat stellen de individualisering en gedeeltelijke privatisering van de sociale verzekeringen op te vangen. Bij alle verandering dient terdege aan het dubbele karakter van die sociale verzekeringen gedacht te worden, te weten inkomensherverdeling en verzekering. Het gevaar bestaat dat bij een ondoordachte herstructurering het verzekeringskarakter wel bij particuliere verzekeraars ondergebracht zal worden, maar dat de functie van inkomensherverdeling uitsluitend nog langs fiscale weg gerealiseerd kan worden. Het huidige belastingstelsel is gebaseerd op het industriële arbeidsbestel. Alleen al uit het oogpunt van belastingmijdend gedrag en belastingvlucht is het onverstandig het gehele proces van inkomensherverdeling via belastinginning te bereiken. Dat argument pleit overigens ook tegen het plan voor het basisinkomen, dat het herverdelingsmechanisme ook vrij eenzijdig hanteert.

We staan voor een nieuwe inrichting van ons politieke bestel, voorzover dat samenhangt met ons arbeidsbestel. Er moet meer gedacht gaan worden aan (onbetaald) 'werk' en aan een bestel dat ook sociale posities toebedeelt buiten de werkplaats om. We moeten dat hele begrip 'werkgelegenheid' eens fundamenteel doordenken. Als de betaalde arbeidsplaats niet langer de sociale positie ondersteunt, hoe zou dan onbetaald werk opgewaardeerd kunnen gaan worden voor het verkrijgen van een sociale positie, van identiteit? Dat zal kunnen als we afstand doen van de gedachte dat we een marktmaatschappij zijn of moeten zijn, maar dat we een samenleving zijn, waarin onder andere ook markten functioneren. De oplos-

sing van de Sociale Kwestie van de negentiende eeuw was de schepping van allerlei collectieve diensten. De oplossing voor de Sociale Kwestie van nu is het scheppen van de gelegenheid voor iedereen om zich verdienstelijk te maken voor het collectief. Een nieuwe waardering voor werk en actie, die niet in loondienst verricht worden.

Prof. dr. E.J.J.M. Kimman S.J.